

Technicko-ekonomický rozvoj Japonska po druhé světové válce soustředil na sebe pozornost řady vědních disciplín, jejichž představitelé hleděli vysvětlit příčiny přeměn japonské ekonomiky (známé před válkou spíše dumpingovým vývozem nekvalitních komodit).

Technická literatura si v posledních desetiletích právem všímala výrazných úspěchů této země zejména v elektronice, ale také v automobilismu a dopravní technice vůbec. Ekonomické analýzy byly orientovány na prudký růst investic, na příznivé trendy v růstu zaměstnanosti, na organizaci práce v japonských moderních podnicích, zejména na tzv. „japonský styl řízení“.

Nutno otevřeně konstatovat, že sociologové věnovali těmto otázkám daleko menší pozornost. Určité momenty byly předmětem zájmu západoevropské a americké buržoazní sociologie a příslušné studie byly přirozeně poznamenány specifickými ideologickými přístupy. Tak například někteří angličtí sociologové zdůrazňovali zejména „nenáročnost“ japonských dělníků, kteří z vlasteneckého uvědomění považují úsilí o zvyšování produktivity práce za samozřejmé, což prý nelze — bohužel — konstatovat o dělnících britských. Tyto teorie byly ve vzácné shodě s oficiální britskou propagandou, která — aplikujíc základní principy politiky konzervativní vlády — po celá desetiletí obviňuje britské odbory z „nezodpovědného boje za vyšší mzdy“ a právě tímto bojem vysvětluje všechny problémy soudobé britské ekonomiky.

Zásadně ovšem platí, že buržoazní ideologie měla své důvody odrážet technicko-ekonomický rozvoj Japonska v poválečných letech ve svém pokřiveném zrcadle. Pokud pak jde o sociálně třídní souvislosti technického rozvoje, ty byly prezentovány buď zcela apologeticky, nebo jim nebyla věnována žádná pozornost.

To ovšem neplatí o křídle japonské sociologie, které se vyznačuje seriózní snahou o analýzu sociální skutečnosti a jejímž jádrem je marxistická sociologie.

Než přistoupíme k rozboru prací této skupiny, které mohou být z výše uvedených důvodů i pro naše čtenáře jistě zajímavé, málo známé a ve svých závěrech i překvapivé, věnujme alespoň stručný pohled na historický vývoj japonské sociologie.

Sociologie v Japonsku má svoji více než stoletou tradici (první kursy byly přednášeny na tokijské univerzitě založené krátce po revoluci Meidži v roce 1868). Rozmach empirické sociologie je spojen s poválečným rozvojem země v éře tzv. „Taisho“ demokracie. V této době vznikla také *japonská sociologická asociace* (1923).⁽¹⁾ K silnému omezení sociologické práce došlo za militarizace země v třicátých letech a zejména za druhé světové války.

Soudobou japonskou sociologii charakterizuje značný rozmach. Jen v roce 1981 bylo v zemi publikováno 117 knih a 728 statí s odbornou sociologickou tematikou. Japonští sociologové inspirovali v r. 1973 první regionální konferenci asijských zemí k tematice *Sociální vývoj v Asii*, v r. 1978 (v době konání IX. světového kongresu), druhou k tématu *Asijské perspektivy sociálního rozvoje* a v r. 1981 třetí pro jihovýchodní asijské země.

Rozmach soudobé japonské sociologie přirozeně není ani náhodný, ani

(1) Dnes má 1841 členů.

nečekaný. Vždyť jde o sociologii nejrozvinutější kapitalistické země Asie, která v mnoha směrech překvapila dynamikou svého vývoje ostatní kapitalistické země, především USA. Konkurenční schopnost japonského průmyslu je stále obávanějším faktorem nejen v evropských kapitalistických zemích, nýbrž zejména v USA a Kanadě, kam směřuje hlavní linie vývozu, dobývajících dnes tyto trhy nikoli dumpingovými cenami předválečné éry, nýbrž vysokou kvalitou a technickou progresivností. Na druhé straně je ovšem Japonsko silně spjato s americkými monopoly, má tradiční vazby na americké univerzity, má shodné třídní, zahraničně politické zájmy atd. To vše se nemůže neodrážet na celkovém profilu sociologie, která je zde považována za hlavní společenskou vědu, od níž očekává sociotechnické závěry i řídicí sféra.

Vliv americké sociologie lze prokázat jak v teoretických koncepcích, tak v metodologické výbavě řady japonských sociologů, kteří ostatně často získali vzdělání právě na amerických univerzitách. Přitom zde současně působí složitá dialektika třídní totožnosti a tržní konkurenčnosti, dále celá síť objektivních vazeb na asijské země, na nichž je Japonsko surovinově závislé (ropa!) a kde musí i hledat a nalézat své trhy (textilní průmysl). Proto již na prvé konferenci asijských sociologů v roce 1973 a ve zvýšené míře na druhé v roce 1978 (v letech 1974—75 zaznamenala japonská ekonomika vlnu recese) se někteří sociologové přímo distancovali od americké sociologie a na základní otázku, zda existuje vůbec nějaká specifická asijská perspektiva sociálního rozvoje, odpovídali, že analytické přístupy asijských sociologů jsou „zcela rozdílné od přístupů typických pro USA“. V závěru konference se objevila negativní hodnocení skutečnosti, že asijské sociologové jsou „under the overinfluence of western sociology“ (podřízení vlivu západní sociologie) [Asian Perspectives 1980 : 106]. Programově byly pak kladeny otázky, zda je vůbec myslitelný takový typ modernizace asijských zemí, jaký probíhal historicky na Západě, jaká zde má být úloha sociologů v řešení tak kardinálních otázek, jako je zajištění míru, cesty k blahobytu v přelidněných zemích aj. Konference přirozeně musela po této cestě dojít k vysokému docenění techniky a ekonomiky. Zároveň se však distancovala od redukce pojetí člověka na „homo economicus“ a zdůrazňovala nezjednodušené pojetí reálného člověka, neboť jen ten je s to řešit i ty nejkomplikovanější sociální problémy asijského kontinentu. V této souvislosti například zazněl zajímavý argument, že na úspěších japonské ekonomiky mají výrazný podíl rysy japonských lidí, které se právě vymykají koncepci „homo economicus“: feudální rodové tradice, nacionální cítění, paternalistické vazby apod. A co více: i někteří západní sociologové varují před kopírováním praktik jejich podnikatelů přeměňujících člověka v „homo economicus“ a destruujiících jak jeho lidskou přirozenost, tak jeho životní podmínky.

Odtud pak II. konference asijských sociologů vyvodila tyto závěry: Předně — sociologie je objektivně potřebná jako věda, která programově studuje člověka a společnost, neredukuje ho pouze na „homo economicus“. Nejdůležitějším tématem sociologie v Asii je dnes problém sociální změny. Dále — svými metodami a technikami je právě tato věda povolána zjišťovat reálnou tvář sociálních jevů. Konečně — zprostředkuje informace nejen o formálních, ale i neformálních, nejen o manifestních, nýbrž i latentních aspektech chování lidí. Má to být tedy „sociologie, která věnuje pozornost nejen těm, kdo jsou u moci, nýbrž i chudým, mládeži a ženám, proniká ke kořenům společenských jevů, může dát jasnější obraz společnosti a užitečná doporučení týkající se dalšího vývoje asijských zemí, kde žije tolik chudých a bezmocných“ [Protokol 1980 : 111].

Protokol z konference je na mnoha místech poznamenán snahou udržet

onu tradiční weberovskou pozici „čisté vědy“, snažit se stát nad „bojujícími tábory“. Proto se v něm například najdou jak citace Marxe, tak i Maxe Webera, jak argumenty z prací amerických sociologů ryze empirické orientace, tak i některých představitelů psychologických a behavioristických směrů ze západních zemí. Citovaný odstavec však dokumentuje skutečnost, kterou manifestoval X. světový sociologický kongres jako typickou pro všechny rozvojové země: že totiž třídní protiklady a stupeň vykořisťování, sociální závažnost bídy i revoluční a národně osvobozenecký pohyb miliónových mas v těchto zemích je realitou, kterou sociolog jakéhokoli teoretického ražení nemůže popřít, dokonce už ani mlčky obejít, nemá-li být hodnocen jako nikoli sociální vědec, nýbrž sociální slepec. Jde totiž o to, že buržoazní sociolog dnes přestává být užitečný i pro samu buržoazii, jestliže se otáčí zády k nejžhavějším problémům současnosti a produkuje cosi zcela bezúčelného, abstraktního, nepravděpodobného. Buržoazie je stále víc reálně ohrožována rostoucími rozpory třetího světa, proto potřebuje nikoli mlčení svých sociálních vědců, nýbrž rady — ovšem takové, aby neohrozily to základní: soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Na konferencích asijských sociologů se otevřeně hovořilo o pozůstatcích kolonialismu, o mimořádné zaostalosti vesnic a negramotnosti zejména žen, o bezperspektivnosti mládeže apod. Chyběla jen východiska a řešení.

Řekli jsme již, že Japonsko je v Asii nejrozvinutější zemí. To přirozeně neznamená, že v japonské společnosti neexistuje řada vážných rozporů. Ty se odrážejí i v soudobé japonské sociologii. Tak například vedle sil — oč méně početných, o to ekonomicky i politicky silnějších — prosazujících zájem vojensko-průmyslového komplexu o nové vyzbrojování Japonska, existuje v zemi široké mírové hnutí, bojující zejména proti atomové válce. Řada sociologů dává svoje síly do služeb tohoto hnutí. Například M. Yuzaki zpracoval řadu studií dokumentujících sociální dezintegraci města jako následek atomového bombardování Hirošimy. Zkoumal skupinu těch, kteří přežili, dále ovlivnění rodin pozůstalých, rozrušení všech sociálních vazeb ve městech Hirošima a Nagasaki. Jeho studií využilo Mezinárodní sympozium o nebezpečí atomové války, byly citovány i ve výzvě zaslané OSN a publikovány v Japonsku i zahraničí.

Závažné práce z oblasti sociologie politiky publikoval v minulém desetiletí prof. J. Watanuki, předseda výboru pro mezinárodní styky Japonské sociologické společnosti (jeho stať *Kniha demokracie* byla publikována v USA v r. 1975 v New York University Press, stať *Formování států ve východní Asii* byla publikována v International Social Science Journal v r. 1971). Prof. Watanuki se zabýval i výzkumem politických postojů různých skupin obyvatelstva v Japonsku, zkoumal poválečný proces urbanizace, napsal studii o sociálních vědách ve své zemi aj.

Jak již bylo řečeno, silný proud japonské empirické sociologie nachází svůj výraz v realizaci četných dílčích průzkumů věnovaných nejrozličnějším oblastem sociálního vývoje v Japonsku i v dalších asijských zemích. Tak například J. Tsubouchi studoval vliv islámského náboženství na rozvodovost na vesnicích Malajsie a zemědělské obyvatelstvo na Jižní Sumatře; O. Totani se zabýval výzkumy rodiny na Jávě; M. Yokoyama studoval programy řešení delikvence v japonských komunitách; Y. Tanako se ve velmi četných publikacích zabýval výzkumem veřejného mínění (například vzhledem k atomovému vyzbrojování), ale také otázkami ženského hnutí, problémy hodnot a psycholingvistikou; K. Seki publikoval řadu prací z oblasti sociologie rodiny — zabýval se i životní úrovní, veřejnými službami, migrací ve městě Hokkaido aj.; S. Nishihira je znám svou matematicko-statistickou orientací a řadou metodologic-

kých studií, zabýval se však i studiem postojů japonské mládeže a komparacemi japonské a americké mladé generace; rurální sociologii věnoval řadu prací T. Ninomiya: studoval například i tzv. princip OYA — úlohu otce v tradiční vesnické komunitě; označuje tento princip za typický rys i soudobé japonské rodiny. Ve svých statích zveřejnil i řadu případových studií týkajících se obvykle jedné konkrétní vesnice. Sociolog H. Naka se zabýval sociálními faktory sebevraždy mládeže v současném Japonsku. Celá řada sociologů studovala profesní nebo demografické skupiny společnosti: tak například K. Masuda se zabýval osamělými starými lidmi nebo problémem soužití tří generací v jedné rodině, H. Nakano podrobil výzkumu lékaře a univerzitní profesory a S. Koyano řemeslníky v tradičním průmyslu. Mnozí sociologové se věnovali výzkumu sociální struktury japonské společnosti v různé míře obecnosti (T. Fukutake: *Japonská sociální struktura v letech 1870—1980*; A. Arimoto: *Akademická struktura v Japonsku*). Nechyběly ani práce se sociálně psychologickou tematikou, zkoumající například vzory disciplíny v rodině, hodnotové systémy mládeže, její názory na televizní programy, realizovaly se výzkumy volného času, úlohy náboženství v kulturním rozvoji země, oblastí, vesnice atd. atd.

Je zcela pochopitelné, že v současné japonské sociologii tvoří zvláště širokou skupinu ti teoretici, kteří studují sociální jevy v tak dynamické sféře, jakou je ekonomika. Zde existují četné empirické výzkumy ale také teoretické práce, které byly publikovány v celé řadě zemí, včetně zemí socialistických. Povšimněme si dvou osobností, které jsou v této oblasti soudobé japonské sociologie zvláště výrazné. Profesor Shingo Shibata je badatelem s velmi širokým tematickým záběrem. Dvě jeho knihy vyšly v Holandsku — o vietnamské válce a o Alici Herzové, významné bojovnici v mírovém hnutí. Kniha *Revoluce ve filozofii*, zabývající se praktickým materialismem, revolucí práce a přeměnami v průmyslu byla publikována v r. 1977 v NSR. Zde také vyšla rozsáhlá stať *K teorii vědeckotechnické revoluce*. Významu Russellova tribunálu o válečných zločinech byla věnována stať z r. 1971, publikovaná v Paříži. V NDR vyšla další obsáhlá stať o informační revoluci a dále o problematice pomoci rozvojovým zemím (v r. 1973). V USA byla publikována stať *Základní lidská práva a problém svobody*, v řadě mezinárodních časopisů pak statí o prevenci nukleární záhuby a organizaci sociálních sil v tomto směru. Prof. Shibata publikuje i filozofické studie k problematice alienace, teorie a ideologie v marxismu aj. V SSSR i v USA byla v r. 1980 publikována jeho stať *Duševní práce a tvořivost* (viz *Voprosy filozofii* 1980, č. 2).

Druhým sociologem, jehož dílo vyvolalo oprávněný zájem i u nás, je prof. Akihiro Ishikawa (viz jeho článek *Některé aspekty sociálního plánování v Japonsku*, *Analýza* 1975, č. 3). Jeho statí zabývající se experimenty s řízením v japonských podnicích byly jen v r. 1980 publikovány ve třech socialistických zemích. V Londýně byla vydána jeho obsáhlá práce podávající přehled o tzv. japonském stylu řízení. Poslední jeho práce (jichž byl vědeckým redaktorem a které byly vydány v Japonsku v anglickém jazyce) nesou název *Socialismus a sociální rovnost a Zaměstnanost a účast na řízení: průmyslová demokracie v krizi* (obě Tokyo, Chuo University 1981).

Za zmínku stojí, že na X. světovém sociologickém kongresu v Mexiku v srpnu 1982 předložil profesor Ishikawa referát k tématu: *Nezaměstnanost jako sociologický problém — případ Japonska*, který byl na závěrečném plénním zasedání označen bulharským delegátem prof. Kiuranovem za nejhodnotnější referát k této tematice, který byl vůbec na světovém kongresu prezentován. Pro našeho čtenáře není jistě bez zajímavosti, že se prof. Ishi-

kawa naučil češtině, aby mohl systematicky sledovat produkci naší společenskovo-vědní fronty.

Studium sociálních procesů a jejich řízení je v soudobé japonské sociologii zvláště frekventovaným tématem. Je středem zájmu sociologické fronty — jak to výslovně uvedl na závěrečném plenárním zasedání X. světového sociologického kongresu v Mexiku i vedoucí sovětské delegace člen korespondent A. T. Rjabuškin — i ve všech socialistických zemích. Věnujme proto této sféře nyní zvláštní pozornost.

* * *

Poválečný vývoj japonské ekonomiky byl již předmětem mnoha analýz, zejména ovšem — jak jsme uvedli — ekonomických a technických. I když byly zaznamenány vlny vzestupu i poklesu — například v sedmdesátých letech v souvislosti s tzv. energetickou krizí —, lze tento vývoj i dnes hodnotit — zejména ve srovnání s řadou jiných kapitalistických států — jako příznivý. V r. 1981 se hrubý národní produkt zvýšil o 2,9 % (v roce 1980 ještě o 4,2 %), průmyslová výroba se zvýšila o 3,1 % (v roce 1980 o 7 %).

Statistiky však prokazují silný pokles spotřebitelské poptávky doma, což zvyšuje tlak na vývoz zboží. Japonský export však naráží na silný odpor západních partnerů, kteří jej blokuji celními i legislativními bariérami. Jiným zlověstným jevem posledních let je prudký pokles investic (v letech 1978 až 1980 se pohybovaly mezi 7—12 %, v r. 1981 jen 1,6 %). Tento vývoj dopadá nepříznivě hlavně na malé podniky, které pracují zejména pro vnitřní trh: rok od roku stoupá počet těch, které bankrotují: V r. 1976 šlo o 15 641 podniků, v r. 1977 tento počet stoupl na 18 471, v r. 1978 se udržel na úrovni roku 1976, ale v r. 1979 dosáhl již 18 030. Jak je zřejmé, v soudobé japonské ekonomice probíhá intenzivní proces centralizace kapitálu.

Podnikatelé se snaží řešit tyto strukturální obtíže současné japonské ekonomiky různými způsoby. Jeden z nich je převádění materiálově a pracovní náročných výrob do ciziny — tj. do rozvojových zemí s nejnižší životní úrovní — jde především o podniky skupiny I. (hliníkářny, petrochemie), ale i skupiny II (automobily, elektrotechnika).

Centralizace kapitálu vede zároveň k zesílení automatizace a robotizace. Japonsko dnes používá 70 % světového parku robotů a samo je jejich největším výrobcem.

Byla nastoupena cesta intenzivního rozvoje inovací: Japonsko je dnes v mnoha směrech v čele technického vývoje, vyrábí nejvíce aut na světě, a to na takové technické úrovni, že například v r. 1982 již u poloviny montovaných vozů je spalovací režim řízen computerem, u jiných se montují motory z mimořádně pevné keramiky, takže jen čepy a matice jsou kovové.

S tím souvisí i další směr: maximální hospodárnost. Týká se zejména energie, kde byl stanoven speciální úvěrový a daňový systém na stimulaci podniků, které ušetří ropu. O výsledku svědčí fakt, že jen v r. 1981 bylo možno snížit dovoz ropy o 10 %. Silně je podporována výstavba atomových elektráren — v r. 1990 budou dodávat čtvrtinu veškeré elektrické energie v zemi.

Mimořádná pozornost je věnována vědě a výzkumu, jejichž poznatky se urychleně materializují v celé řadě výrobků, které jsou pak na světových trzích vysoce konkurenceschopné. Jen v r. 1981 vyrobily japonské podniky 16 miliónů televizorů, 16 miliónů tranzistorových rádíl a 55 miliónů počítačů. Představitel japonského ministerstva zahraničního obchodu a průmyslu se v tomto ohledu vyjádřil velmi typickým způsobem: „Protože máme jen omezené přírodní zdroje, musíme být první v technologii, abychom vydělali peníze na potraviny, ropu a uhlí. Až donedávna jsme se museli spoléhat na za-

hraniční technologii, ale nyní jsme průkopníky počítačové revoluce. Kdybychom nebyli — nepřežijeme“ [Boraiko 1982 : 444].

Japonští vělci oznámili, že již bylo vyrobeno překladatelské zařízení, schopné tisknout japonský diktát v angličtině. Paměť má dnes kapacitu asi 7000 slov. Pracuje se nyní na rozšíření této paměti a urychlení volby termínů počítačem.

Povšimněme si nyní, jak se tyto ekonomické trendy odrážejí v zaměstnanosti a pohybech pracovních sil, abychom potom mohli posuzovat soudobou japonskou sociologii práce, průmyslu a podniku.

V Japonsku se trh práce dělí na dvě základní oblasti: pracovníky s tzv. „celoživotním zaměstnáním“ a pracovníky s nestabilním pracovním poměrem. Ukazuje se, že tzv. „celoživotní povolání“ má asi třetina zaměstnanců, a to zejména ve dvou kategoriích: ve veřejných službách (kde mimochodem existuje zákaz stávek) a mezi kvalifikovanými dělníky u největších firem. Skupina „nestabilních“ (někdy také: periferních) zaměstnanců, kteří tvoří téměř $\frac{3}{4}$ všech pracovníků, je velmi výhodnou zálohou pracovních sil pro kapitál (v období konjunktury se jejich částečný hodinový úvazek zvýší, v období krize se prostě propustí). Vzhledem k systému odborného vzdělávání je jejich přechod mezi „stabilní“ pracovníky prakticky nemožný. Avšak — i u oněch „stabilních“ končí záruky zaměstnání 58 rokem.

Stabilní pracovníky si velké firmy vybírají z mladých pracovníků, a to tak, že v první řadě posuzují objektivní i subjektivní předpoklady těchto pracovníků pro to, aby spojili svůj život s firmou. Při vstupních školeních těchto pracovníků se zejména usiluje o solidarizaci, o motivaci splynout s „duchem domu“, stát se členem „rodiny“ zaměstnanců firmy. Odborná kvalifikace schopných a oddaných se zajistí až potom. Tím se v pracovníkovi vytváří pocit perspektivy, možnosti postupu ve funkcích, jistoty v oblasti odměňování, ale současně i pocit morálních pout a zrady pro případ, že by chtěl přejít k jiné firmě. Takovými cestami si velké firmy vytvářejí kmenové stavy pracovníků, jádro nejschopnějších a v paternalistickém smyslu nejoddanějších zaměstnanců.

Tato „solidarita“ s firmou nebyla v posledních desetiletích příliš narušována například ani odborovou solidaritou: vždyť i odbory jsou organizovány nikoli centrálně, jako výraz jednotných zájmů třídy, nýbrž podnikově, a jejich vazba na odborová centra je velmi volná. Přitom zastupují zásadně zájmy pouze oněch „stabilních“, kmenových pracovníků — tedy naprosté menšiny zaměstnanců; a i tito zaměstnanci jsou v odborech průměrně organizováni pouze cca v 25 % případů.

Bylo již řečeno, že krizové výkyvy se v Japonsku řeší zásadně na účet „periferních“ zaměstnanců. Jde především o pracovníky s částečným úvazkem. Uvádí se, že na částečný úvazek pracuje dnes v Japonsku každý 8. zaměstnaný muž a každá 5. žena. Jejich propuštění (a potom život doma u rodičů, u manžela apod.) se považuje za normální daň pohybům ekonomiky.

Jinou formou zaměstnání „periferních“ zaměstnanců je dočasný úvazek. Obnovuje se každý rok — pokud dojde ke krizovému výkyvu, obnoví se.

Další kategorií je tzv. vypůjčená práce: určité úkoly zadává firma například skupině externích odborníků, popřípadě celým ústavům.

V době krizových výkyvů firmy přirozeně postupují i po jiných — dnes obecně v kapitalistickém světě užívaných — cestách: nepovolují přesčasy, snižují počet pracovních hodin v týdnu apod.

Teprve potom se přistupuje k zásahům dotýkajícím se kmenových pracovníků: přestupují v rámci podniku, často z výroby do odbytu, nabízí se odstoupné při dřívějším odchodu do důchodu (někdy dokonce už ve 40 letech!) odsunují se do dodavatelských podniků, do podniků v rozvojových zemích atd. atd.

Japonští sociologové věnují v současné době značnou pozornost všem významným sociálním procesům probíhajícím v ekonomické sféře. Dominující jsou dva: tzv. „japonský styl řízení“ (seberegulace) a narůstající nezaměstnanost.

Pokud jde o první proces, je třeba především připomenout, že pro rozvoj japonské ekonomiky koncem padesátých let a zejména v šedesátých letech byl typický rychlý rozvoj nové techniky a výrazné změny v technologii, což mělo svůj odraz i v poměru dělníků k práci a výrobním procesům v rychle modernizovaných podnicích. Rostla monotónnost práce, zvyšovalo se její tempo, rostla absence a fluktuace, objevovaly se dokonce průmyslové sabotáže a moderní luddismus. Lidé si stěžovali na práci nemající smysl, věčný bezvýhodný kruh, připomínající věznicí. Apatie začala narůstat nejvíce u mladých dělníků, kteří byli kvalifikovaní. Podobné nálady se objevily i v administrativě v souvislosti se zaváděním počítačů.(2)

Některé velké firmy chtěly celou věc řešit nejdříve tresty. Brzy však pochopily neúčinnost takových metod a tak otevřely naopak dveře tzv. Jishu Kanri aktivitám: Z popudu vedení firmy byly vytvářeny výbory, které organizovaly zakládání tzv. Q Circles (kroužků kvality), ZD Movements (Zero Defect — hnutí za práci bez zmetků), Suggestion Systems (systémy a organizace, v nichž se rozvíjí tvořivé myšlení a organizují se nápady a náměty inovačního charakteru), někdy i hygienické kroužky, kroužky bezpečnosti práce apod. V r. 1977 mělo již 68 % velkých firem kroužky tohoto typu.

Stojí za povšimnutí, že takové kroužky zakládaly orgány managementu a nikoli odborů. Jestliže se odbory připojily, pak opět jen jako součást „company community“ — tedy znovu v onom paternalistickém pojetí. Druhou významnou okolností bylo, že se tyto kroužky organizovaly mimo výrobní proces. dílnu, tedy po práci, často i mimo podnik. Někteří manažeři otevřeně prohlašovali, že tento „japonský styl řízení“ naprosto nechápu jako cestu k průmyslové demokracii, nýbrž ke kompenzaci negativních důsledků nové techniky a cestu zvýšení produktivity práce — navíc prý bez jakýchkoli dalších investic.

Jak probíhala činnost v těchto kroužcích prakticky? Zaměstnanci se scházeli například 2X za měsíc večer po práci. Zvolili si neformálního vedoucího, který organizoval a vedl jednání. To mělo někdy formu „brainstormingů“ a bylo velmi neformální. Pouze nejlepší závěry byly zapsány. Vedoucí poté předal zápis vedení firmy, které jej pečlivě studovalo. Zavedené a osvědčené návrhy byly odměněny. Nutno konstatovat, že přes skutečnost, že kroužky byly inspirovány vedením a realizovaly svou činnost mimo výrobní proces, zlepšily vztah zaměstnanců k výrobnímu procesu a projevíly se i upevněním kázně a rozvojem iniciativy mnohých pracovníků.

Po určitém ochabnutí Jishu Kanri aktivit byl u některých firem zvolen vyšší stupeň — tzv. autonomní skupiny. Ty již fungují v normálním výrobním procesu, samy rozdělují své členy k výrobním operacím a přejímají i skupinovou odpovědnost za výsledky výkonů. Vedení určuje úkoly, lhůty, všechny hlavní podmínky, jen provedení úkolů je věcí skupiny a ta je — po úspěšném splnění — i skupinově premiována.

Japonští sociologové podrobili 124 takových skupin v 6 podnicích sociologickému průzkumu. Ukázalo se, že hlavní formou účasti zaměstnanců v tomto tzv. „japonském stylu řízení“ je pouze konzultativní (tedy nikoli decizní)

(2) Tyto jevy byly již dříve dobře známy například v ekonomice USA, kde podnikatelé přistoupili k různým formám kompenzace — zejména metodami tzv. humanizace práce.

aktivita. Hlavním předmětem jednání bývá efektivnost, na druhém místě problémy kvality. Účast na schůzkách v Jishu Kanri aktivitách bývá 78 %, z účastníků však téměř polovina aktivně vystoupí na každé schůzce. 51 % členů kroužků již má nějakou zkušenost s řízením.

Prof. A. Ishikawa dochází při hodnocení těchto aktivit k závěru, že nejde o sebeusměrňování zaměstnanců v pravém slova smyslu, ale spíše o jejich manipulaci. Přesto se však takové aktivity „vyvíjejí dost nezávisle a pracující uspokojují... těžké ekonomické podmínky však na ně budou mít negativní vliv... U nadřízených se objevují tendence více zasahovat do aktivit skupin, chopit se jejich vedení a manipulovat dělníky podle momentálních zájmů firmy. Malé skupiny samy o sobě nemají sílu zabránit takovým opatřením a tendencím“ [Ishikawa 1981 : 121].

Oněmi „těžkými ekonomickými podmínkami“ prof. Ishikawa myslí především vývoj nezaměstnanosti v posledních letech. Jde o oblast frekventovanou v sociologických výzkumech v Japonsku rok od roku častěji a prezentovanou v řadě referátů a teoretických prací i v zahraničí.

Prof. K. Odaka například analyzuje zaměstnání jako činnost, která má předně ekonomicky zajistit jedince i jeho rodinu, dále umožnit mu včlenění do společnosti — tedy zaujmout konkrétní sociální pozici a hrát odpovídající sociální roli — a konečně umožnit i seberealizaci individuální osobnosti. Tento přístup je metodologicky velmi významný, neboť buržoazní sociologie má tendenci buď redukovat nezaměstnanost jen na ekonomický rozměr (který prý řeší podpora v nezaměstnanosti), nebo psychologizovat, tj. bojovat s důsledky nezaměstnanosti skupinovou terapií, psychodramaty apod. Prof. Odaka naopak tímto komplexním a skutečnosti odpovídajícím způsobem vysvětluje, že a proč nezaměstnanost zasahuje nejen individuálního člověka, nýbrž i jeho hlavní sociální opory v mikrosféře (rodina, přátelé, pracovní skupina), že však ho vypojuje i ze sociální makrosféry. Správně uvádí, že zaměstnání je již samo o sobě určitou formou spojení s celou společností. Sociologické výzkumy v Japonsku dokazují — ostatně shodně s průzkumy v USA a v dalších kapitalistických zemích — že nezaměstnanost je i cestou k individualizaci člověka, k osamělosti, k jeho vydělení ze společnosti a stále častěji je základem celé řady sociálních deviací (alkoholismus, duševní poruchy až sebevraždy, zločinnost, anarchismus, narkomanie atd.).

Jestliže mnozí přeceňují tzv. „japonský styl řízení“, prof. Odaka naopak na základě rozborů nesčetných faktů ze soudobého Japonska dospívá k závěru, že tento ani jiný typ řízení v Japonsku není s to řešit problémy, které dělníkům působí nezaměstnanost.

Tento velmi závažný problém japonské společnosti podrobil hluboké teoretické analýze prof. Akihiro Ishikawa ve svém vystoupení na X. světovém sociologickém kongresu v Mexiku. Povšimněme si blíže jeho referátu [Ishikawa 1982].

Předně se zabýval otázkou, proč je nezaměstnanost nejen ekonomickým, nýbrž i sociologickým problémem: zachvacuje celé sociální skupiny a má vliv na celou společnost. Lze ji studovat jako projev sociální patologie i individuální deprivace. Proti názorům, že určitá nezaměstnanost je elementem ekonomického zdraví společnosti, ukázal, že je naopak krizí demokracie. Sociální skupina nezaměstnaných představuje pól iracionality současné masové společnosti, politickou rezervní armádu iracionálních sociálních hnutí, od nových náboženství až po fašismus. V tomto smyslu představuje základnu krize celé společnosti.

V Japonsku není nezaměstnanost neznámým jevem (třicátá léta). Naproti tomu například v sedmdesátých letech se projevil dokonce nedostatek pracov-

ních sil. Co je však pro dnešní nezaměstnanost charakteristické a nové, je podstatné zhoršení mechanismů jejího řešení. V kdysi nevyvinuté ekonomice existoval silný venkov a vznikající dělnická třída s ním byla všestranně propojena. Proto tam lidé propuštění z práce odcházeli a ve svých původních rodinách nějakým způsobem dokázali přečkat krizi. Dnes je venkov industrializován, sociální svazky s městem jsou silně oslabeny.

Dělník je plně urbanizován, práce v továrně je jedinouází jeho obživy, je k ní mnohem více vázán i subjektivně. Propuštění z práce zasáhne tedy dnešního dělníka mnohem hlouběji než dělníka třicátých let.

Dále jsou v Japonsku z práce propouštěni ve značné míře pracovníci staršího věku, jejichž opětne zaměstnání a rekvalifikace jsou obtížné.

V r. 1978 realizoval tokijský Metropolitní institut práce sociologický výzkum nezaměstnaných (225 respondentů ve věku od 30 do 60 let). Odhalila se jím mimo jiné silná individualizace propuštěných pracovníků: hledeli sami přečkat tíživou situaci, aniž by zatěžovali příbuzné a přátele, často spoléhající na to, že se určité řešení najde než zcela vyčerpají své úspory (více než 50 % všech zkoumaných). Pozornost zaslouží i často uváděný údaj, že podpory v nezaměstnanosti jsou tak nedostatečné, že nemohou zajistit existenci (57 % odpovědí). Téměř pětina respondentů odpověděla, že podpora stačí, ale jen při výrazném snížení životní úrovně. Jen 18 % zkoumaných považovalo tyto podpory za odpovídající.

Průzkum prokázal i další sociální deviace: například růst závislosti na firmě i těch, kteří zůstali zaměstnání (strach z propuštění vyúsťuje ve snahu smířit se s čímkoli). Autor tento jev nazývá bloádou dělnického uvědomění, pokud jde o jejich práva.

Po zhodnocení všech výsledků výzkumu prof. Ishikawa dospívá k závěru, že nezaměstnanost je kritickým symptomem celé soudobé japonské společnosti.

* * *

Jak je známo, problémy kapitalistického trhu práce dopadají především na zaměstnané ženy. Jak je tomu dnes v Japonsku? Konkrétní analýzou této sféry se zabývá jeden z renomovaných japonských sociologů práce — profesor Kimi Hara [1981].

Jeho výzkumy se týkají zaměstnanosti žen v textilním a elektronickém průmyslu, v nichž práce žen převažuje. V r. 1977 například 30 % všech žen pracujících v průmyslu bylo zaměstnáno v textilní výrobě a 12 % v elektronice. Japonští sociologové charakterizují ženy jako tiché a vždy nedocenené pozadí oněch „zázraků japonské ekonomiky“ po druhé světové válce. Studie profesora Hary dává velmi přesný obraz, jakou cenu platí zaměstnané ženy za onen nepochybně velmi úspěšný růst japonské ekonomiky v posledních desetiletích.

Prof. Hara ve svém referátu charakterizuje práci žen třemi indikátory: a) monotónní a nudná, b) vyžadující minimum kvalifikace, c) nejméně placená.

V energetickém průmyslu se podíl žen na počtu pracovníků tohoto průmyslového odvětví pohybuje kolem 80 %. Ženy tvoří v tomto roce 43 % všech zaměstnanců (r. 1977), většinou ovšem patří mezi pracovníky „periferní“ (nekmenové). V naprosté většině jsou zaměstnány v malých podnicích, kde vykonávají bezútěšně monotónní práci, často v pronikavém hluku, pracovní podmínky jsou vhodné spíše k zhroucení než k práci [Hara 1981 : 12, 13].

Nechrání je odbory, nemají penzi. Firmy lákají děvčata již od 15 let, zejména z horských vesnic a ostrovů Kjúšú a Hokkaidó. Hlavním stimulem je možnost navštěvovat školu při práci. Prof. Hara zpracoval časový snímek dne

těchto dívek, které musejí pracovat střídavě v dopoledních i odpoledních směnách a včetně školní docházky vykazují 17 hodin pracovní aktivity denně. Mají-li spát alespoň 7 hodin, musí vypustit volnočasové aktivity. Jejich odpovědi: „Řídí mne stroj. Nemám čas ani studovat, ani spát. Utíkám od časného rána do noci. Celý den je zničen.“ Co průmysl zajímá, není blahobyt těchto mladých děvčat, ale růst výroby při nejmenších nákladech [Hara 1982 : 16].

Profesor Hara uzavírá svůj referát konstatováním, že společnost přeměnila tyto dívky na instrument své industrializace bez ohledu na jejich lidskou důstojnost. Z bídy zaměstnaných žen učinila nezbytnou podmínku svých mimořádných zisků. Vývoj pokračuje, ale chudoba nemizí. Ba právě naopak: „Diskrepance mezi bohatými a chudými se často s postupující industrializací ještě rozevírá.“ [Hara 1982 : 17].

* * *

Hodnotíme-li vývoj soudobé japonské sociologie v jejím celku, je zřejmé, že jde o velmi širokou frontu, jejíž osou je teoretická a metodologická výbava americké sociologie. Vliv tradičních evropských škol je mnohem slabší, i když je rovněž prokazatelný. Sympatickým rysem je snaha řady japonských sociologů seznámit se s literární produkcí sociologů v socialistických zemích.

Nejlepší představitelé japonské sociologie neapologetizují status quo. Mnoho se jich angažuje v mírovém hnutí, zkoumá národně osvobozené hnutí v Asii, nevyhýbá se tematice exploatace koloniálních zemí a bídy (zejména venkova) v řadě asijských zemí. Pravda, v celé řadě prací zůstávají autoři na pozitivisticko-empirické bázi, věcně popisují sociální rozpory, aniž by se pokoušeli najít východisko.

Některé výzkumy však již výběrem sociálního terénu, zaměřením na onen rub všeobecně uznávaného technického rozvoje, vrhají světlo do míst japonskými firmami zakrývaných, na skutečnosti ve světovém veřejném mínění značně zidealizované.

Marxistická sociologie, usilující o důsledně pravdivý pohled na soudobou společnost v Japonsku, umožňuje pochopit i ona dosud existující specifika, vyrůstající ještě z feudálních tradic, z paternalismu, z počátků kapitalistického podnikání, i stále výraznější prolamování těchto specifických zákonů imperialismu i když se tedy japonským firmám dosud daří paternalisticky upevňovat integritu kmenových zaměstnanců, aktivizovat zájem pracujících v různých kroužcích kvality a hygieny, udržovat odbory jen v rámci podnikové komunity — stále výrazněji se i zde prosazují základní zákony kapitalistické ekonomiky, založené na vševládosti principu maximálního zisku, svírající i trh práce bezohlednými kleštěmi nabídky a poptávky a řešící i vlny „boomů“ a „recesí“ hlavně a především na účet pracujících.

Tyto ekonomické zákony mají stále výrazněji svůj odraz i v sociální sféře, v reagování vykořisťovaných tříd a skupin, v třídním boji dělníků, v proletariázi intelligence, ve zbídačování vesnice a malovýrobců. Odrážejí se i ve společenském vědomí — na jednom pólu v revolučním třídním vědomí, na druhém ve stále průhlednější apologetice.

Výsledky marxisticky orientovaných výzkumů dává soudobá japonská sociologie argumenty pólu prvému a již z toho důvodu je její studium pro nás přínosem.

Literatura

Asian Perspectives on Social Development. Tokyo, Japan Sociological Society 1980.
Boraiko, A. A.: *The Chip.* National Geographic 1982, č. 4.

- Hara, K.: *Industrialization and Woman Workers in Textile and Electronics in Japan*. Mexico, ISA Congress 1982.
- Ishikawa, A.: *Experiments in Self-Management in Japan*. Economic Management 1981, č. 1.
- Ishikawa, A.: *Unemployment as a Sociological Problem — The Japanese Case*. Mexico, ISA Congress 1982.
- The II. Conference of the Asian Sociologists. Protokol*. Tokyo, Japan Sociological Society 1980.

Резюме

Я. Когоут: Современная японская социология

Автор в своей статье анализирует сначала развитие японской социологии до 2-ой мировой войны, затем дает более подробную характеристику современной японской социологии. Он обращает внимание на развитие экономики Японии и всего японского общества, прослеживая, каким образом это развитие отражается в новейших работах японских социологов. Особое внимание автор уделяет тем работам, которые посвящены социальным процессам, протекающим в экономической сфере. Он использует, кроме прочего, доклады, с которыми выступили японские социологи на X-ом Всемирном социологическом конгрессе в Мексике в августе 1982 года. Автор анализирует прежде всего доклады профессора Акихиро Ишикава и доклад профессора Кими Хара. Он приводит ряд данных из конкретных социологических исследований, касающихся, в частности, так наз. японского стиля управления, а также проблематики женщин, занятых в текстильной и электронной промышленности.

Summary

J. Kohout: Contemporary Japanese Sociology

After analyzing the development of Japanese sociology until World War II, the paper goes on to discuss the characteristic features of contemporary Japanese sociology. It brings to notice the development of Japanese economy and of the whole society, and subsequently examines its reflection in the most recent publications of Japanese sociologists. Particular attention is devoted to the works discussing social processes under way in the economic sphere. For these purposes, also papers presented by Japanese sociologists on the 10th World Congress of Sociology in Mexico, August 1982, are subjected to analysis. This refers in the first place to papers by Professor Akihiro Ishikawa and Professor Kimi Hara. In addition, a number of data obtained from concrete sociological research are introduced; these concern first of all the so-called Japanese style of management (Q Circles, ZD Movements) and also women employed in the textile and electronic industries.